

ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹՅԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ
ԼՈՒՒՈՒՄ XIX դ. ԱՌԱՋԻՆ ԵՐԵՍՆԱՄՅԱԿԻՆ

Հայտնի է, որ ցարական կառավարությունը Անդրկովկասը միշտ էլ դիտել է իր նվաճողական-դադուկային քաղաքականության նպատակների կտրվածքով, իր շահերին ծառայացրել աղղային-ազատագրական շարժումները, վարչական բաժանումներ կատարելիս անտեսել ազգային էթնիկական սկզբունքը:

XIX դ. առաջին 30-ամյակի ռուս-սլաւոնական պատերազմների ընթացքում ռուսական կառավարությունը շարունակ միջոցներ էր որոնում Անդրկովկասում իր նվաճած ժողովուրդներին իրեն ձեռնտու վարչական-տնտեսական պայմաններում դնելու: Նոր իրադրություն էր ստեղծվում, մանավանդ մի բնագավառում, որ չափազանց մեծ պատմական-մշակութային նշանակություն ուներ: Երկու պատերազմներին հաջորդած երկու զաղթերը արմատականորեն փոխում էին հայ ազգաբնակչության կազմը: Մի կողմից դրանք ուժեղացնում էին Ռուսաստանին անցած հայկական տարածքների հայ ազգաբնակչության կազմը, մյուս կողմից ավելի էին խորացնում ու անջրպետում հայ ժողովրդի հատվածականությունը:

Ժողովրդական-վիճակագրական այդ փոփոխություններն ընդգրկեցին նաև Լոռվա տարածքը: Լոռիում Արևմտյան Հայաստանի, Զավախքի, Ղարաբաղի հաշվին վերաբնակեցում կատարելը ցարիզմի քաղաքականության մի մասն էր կազմում, և այդ գործին անմիջական մասնակցություն էին ունենում ռուսական բանակի ռազմական գործիչները /Յիցիանով, Տորմասով, Գուդովիչ, Պասկևիչ, Երմոլով և այլք/:

Դեռևս դարասկզբին Արևելյան Վրաստանում հաստատվելը հնարավորություն տվեց ռուսական դիվանագիտությանը նախապատրաստել իր սահմանների ընդլայնման ծրագիրը: 1800 թ. հունվարի 23-ին Վրաստանում ռուսական զորքերի գլխավոր հրամանատար Կ. Ֆ. Կնորինգին տված հրա-

Հանդուժ Պավել Առաջին կայսրը պահանջում էր երկրամասին տիրելու գործում նախապատվությունը տալ այդ երկրամասի ժողովուրդներին Ռուսաստանի կողմը կամավոր թեքելու գործելակերպին⁸⁹:

Ակնհայտ է, որ Ռուսաստանը, ռազմական միջոցներին զուգընթաց, կարևորում էր նաև ժողովրդագրական քաղաքականությունը, և տարածաշրջանը զբաղեցնող հայությունը վերապահվում էր առանձնահատուկ տեղ: Այդ մասին ասվում էր Վրաստանում ռուսական զորքերի գլխավոր հրամանատար, գեներալ Պ. Դ. Ցիցխանովին ուղղված կայսր Ալեքսանդր Առաջինի 1802 թ. սեպտեմբերի 26-ի հրամանագրում: Ընդգծվում էր, որ «...Խորհուրդ եմ տալիս հայերի նկատմամբ վարել հատուկ քաղաքականություն՝ նրանց մեր կողմն ուղղելու նպատակով»⁹⁰:

Արևելյան Վրաստանի Ռուսաստանին միացումով /1801 թ./ Քարթլի-Կախեթը դարձավ ռուսական կայսրության վարչատարածքային միավորներից մեկը⁹¹: Քարթլի-Կախեթի հետ միասին Ռուսական կայսրության տիրապետության տակ անցան նաև Հյուսիսային Հայաստանի Լոռի-Փամբակ, Բորչալու և Շամշադին երկրամասերը⁹²: Փաստորեն, պատմական այդ ակտը ևս մի դրդիչ գործոն Հանդիսացավ դեպի Ռուսաստանին անցած տարածքներ զաղթի նոր ալիք սկսվելու համար: Ցարական արքունիքը, բնականաբար, խրախուսում էր ներգաղթը, քանի որ նորանվաճ տարածքները պաշտպանելու համար ռուսական արքունիքին հարկավոր էր հուսալի բնակչություն, անհրաժեշտ էր ամրապնդել կայսրության նորահաստատ սահ-

⁸⁹ Մելքոնյան Ա., ժողովրդագրական տեղաշարժերը Ջավախքում և Ախալցխայի գավառում XIX դ. առաջին քառորդին, Իրան-ճամե, թիւ 1-3, Ե., 1998, էջ 12:

⁹⁰ Акты кавказско́й археографическо́й комисси́и /այսուհետև՝ АКАК/, т. 2, док. 5, Тифлис, 1868.

⁹¹ История Грузии, т. 1, Тифлис, 1962, с. 402-406. См. также АКАК, т. 6, с. 467.

⁹² Присоединение Восточной Армении к России, сб. док. под ред. Ц. Агаяна, т. 1, Е., 1972, с. 7; Иоаннисян А. Р., Присоединение Закавказья к России и международные отношения в начале XIX столетия, Е., 1958, с. XXIV.

մանամերձ դոտին՝ Լոռի-Փամբակը և Ծալկան⁹³։ Այսպես Լոռի նկան Դարարաղի մելիքները, որոնց մասին վրացական արքունիքում Ռուսաստանի ներկայացուցիչ Կովալենսկին գրում է իր կստովարությունը. «Մելիքները հայոց թագավորության անկումից հետո, հին ժամանակներից պահպանել են իրենց կայվածքների անկախությունը մինչև նորագույն ժամանակները»⁹⁴։ Իրենք մելիքները քանիցս դիմել էին ռուսական կառավարությանը, իսկ 1799 թ. Մելիք-Ջուլուղը և Մելիք-Ֆրեյդունը անձամբ գնացել էին Պեաերբուրգ և ընդունվել Պավել Առաջին կայսեր կողմից։ Կայսրին ներկայացրած խնդրագրի կետերից մեկը նշում էր, որ մելիքներին թույլատրվի բնակություն հաստատել Լոռու գավառում⁹⁵։

Վերարենակեցումները շարունակվեցին նաև հետագայում, իսկ Փամբակը շարունակում էր մնալ ռուս հրամանատարության ուշադրության կենտրոնում, քանի որ որ այն հարևան էր Ախալքալաքի մարզին, իսկ վերջինս և Ախալցխան նվաճելու միտքը հանգիստ չէր տալիս ռուսական իշխանություններին։

Ռադմական նախարարին գրած զեկուցագրում գեներալ Պաուլուչչին տեղեկացնում էր, որ Ախալքալաքի ու շրջակայքի նվաճումով մենք «կապահովագրենք Բորչալուոլի դինստանցիան և ամբողջ ամայացած Սոմխեթիան և կվերականգնենք նրանց նախկին ծաղկուն վիճակը, իսկ տեղի բնակչությանը կպարգևենք կայուն խաղաղություն»⁹⁶։ Պաուլուչչին Լոռին վերաբնակեցնելը շահավետ էր համարում մի քանի տեսանկյունից. ա/ հողագործությունը և անասնապահությունը զբաղվելու դեպքում մեծ օգուտ կբերեն պետությանը և բ/ այդ տարածքում գաղթականներ բնակեցնելով՝ Փամբակի հետ հաղորդակցությունը կդառնար շոշափելի օգուտներ, քանի որ այդ գաղթականները մի քանի տարի հետո գանձարանին պետք է վճարեին ընդունված չափով հարկեր։ Բացի այդ, գաղթած

⁹³ Մելքոնյան Ա., Ջավախքը 19-րդ դ. և 20-րդ դ. առաջին քառորդին, Ե., 2003, էջ 156։

⁹⁴ Լեո, Հայոց պատմություն, համալսարան հրատ., Յերևան, 1927, էջ 14։

⁹⁵ Աղայան Օ., Ռուսաստանի դերը հայ ժողովրդի պատմական ճակատագրում, Ե., 1981, էջ 143։

⁹⁶ AKAK, m. 5, 1873, сmp. 183։

ժողովուրդը կապահովեր Ալավերդու և Ախթա-լայի գործարանները բանվորական ուժով: Ցիցիանովը 1804 թ. հոկտեմբերի 13-ին Կովկասի լեռնային վարչության պետ, Կոմս Մուսին-Պուշկինին գրում է. «Ինչ վերաբերում է փրկություն փնտրող և Երևանից դուրս եկած ընտանիքներին, Թիֆլիսից ես ուղարկեցի Հայ արքեպիսկոպոս Իսաանեսին Փամբակ, այն բանի համար, որ նրանց Հակի դալ մեր մոտ... պարտավորված լինելով նրանց բնակեցնել»⁹⁷ Լոռիում, առաջին հերթին գործարաններին պատկանող հողերում⁹⁸:

Այս ծրագիրն իրականացնելու համար գործի են դրվում բոլոր հնարավոր միջոցները: 1811 թ. աշնանը գեներալ Պաուլուսչիի գաղտնի հրամանով գնդապետ Լիսանևիչը եռանդուն գործունեություն ծավալեց դեպի Լոռի նոր ներգաղթ խրախուսելու ուղղությամբ: Այդ ջանքերի արդյունքում 100 ընտանիք կարսեցիներ /15 ընտանիք Հայեր/, իրենց համայնքի առաջնորդ Աբգուլլահ աղայի գլխավորությամբ անցան Թուրք-ոսմական սահմանը և բնակություն հաստատեցին Լոռի-Բորչալուում:

Լոռու, Բորչալուի և Փամբակի վերաբնակեցման հարցը մասամբ լուծվեց 1804 թ. Երևանյան արշավանքից հետո, երբ Երևանի խանությունից այս շրջանները վերաբնակեցվեցին շուրջ 2 հազար Հայ ընտանիքներ, սակայն դրանց մի մասը հետագայում տեղափոխվեց Ելիզավետպոլի օկրուգ⁹⁹: Իսկ ցարական կառավարությունը շարունակում էր նոր արտոնություններ խոստանալ գաղթողներին: Իհարկե, այս բարյացակամ վերաբերմունքը ցուցաբերվում էր լոկ այն բանի համար, որ պեսզի չահագրգռեն գաղթողներին:

Երբ 1807 թ. մարտի սկզբներին ուսաները մտան Կարսի նահանգ, Բաշ-Շորագյալի մոտ գերեցին շրջակայքի 500 բնակիչ քրիստոնյա Հայերի և Գուդուվիչի հրամանով բնակեցրին Սխուրյանի ձախ ափին, ինչպես նաև՝ Փամբակում¹⁰⁰: Փոքր-ինչ ավելի ուշ, Կարսի գյուղերից 500 ընտանիք ուսական

⁹⁷ Присоединение Восточной Армении к России, т. 1, док. N 186.

⁹⁸ Դիլյան Վ., Արևելյան Հայաստանը 19-րդ դ. առաջին 30-ամյակին և հայ-ոսմական հարաբերությունները, Ե., 1989, էջ 38-39:

⁹⁹ Մելքոնյան Ա., Ջավախքը 19-րդ դ. և 20-րդ դ. առաջին քառորդին, էջ 119:

դինվորական մարմինների գրգռմամբ տեղափոխվեց դարձյալ Փամբակ¹⁰⁰: Նույն ժամանակ ռուսների աջակցությամբ 700 ընտանիք կարսեցի հայեր գաղթում են Շորաքյալ և Փամբակ¹⁰¹: Արտաղաղթին մեծապես նպաստում է նաև նոյեմբերին վրա հասած սովը. «...Այս մահաբեր սաստկութենէ սովուն երկիրն Պարսայ և Կարնոյ ցիրուցան եղեն, ոմանք ի Ղաղախ, ոմանք ի Գանձակ, ոմանք ի Փայտակարան, և ի Վիրս, և ոմանք ի ճանապարհի ոչ կարեին գնալ ի վրա երկրի անկանէին առանց ապաշխարութեան ր բարց խորհրդույ մեռանեին և լինէին գաղանաց և թռչնոց կերակուէ, և որք գնացին գնացին...»¹⁰²:

1810 թ. վերջերին և 1811 թ. ընթացքում գաղթած կարսեցիներն ու արևմտահայ մյուս վերաբնակիչները ևս տեղավորվեցին Բորչալուում և Փամբակում:

Արևմտյան Հայաստանի արևելյան որոշ գավառներից գաղթի նոր ալիք է սկսվում 1822-1823 թթ. թուրք-պարսկական պատերազմի արդյունքում: Նրանց մի մասը դարձյալ հաստատվում է Լոռիում¹⁰³: Նկարագրելով Լոռվա գավառը, Պոտտոն գրում է. «...Փարթամ Լոռու տափաստանն արդեն այն ժամանակ բավականին խիտ բնակեցված էր Թուրքիայից (իմա՝ կայսրության կողմից բռնադավթված հայկական տարածքներից) ու Երևանի խանությունից գաղթած հայերով»¹⁰⁴:

Նույնը, ինչպես դիտենք, կատարվեց նաև 1826-1828 թթ. ռուս-պարսկական և 1828-1829 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմներից հետո: Թուրքմենչայի և Ադրիանապոլսի պայմանագրերի համաձայն, շուրջ 140 հազար հայեր Պարսկաստանի և Թուրքիայի տիրապետության հայկական շրջաններից

¹⁰⁰ AKAK, т. 3, стр. 603, 607-608.

¹⁰¹ Մատենադարան, Արխիվային բա AKAK, т. 3, стр. 603, 607-608; Ժիմ, ձեռագիր N 6517, ք. 2:

¹⁰² Նույն տեղում, ք. 4:

¹⁰³ Մելքոնյան Ա., Էրզրում, Ե., 1998, էջ 127:

¹⁰⁴ Помто В. , Кавказская война в отдельных эпизодах, легендах и биографиях, т. 3, вып. 1, с. 56. Տես նաև Բյուրքյան Ա., 1826-28 թթ. ռուս-պարսկական պատերազմը, Ե., 2000, էջ 22:

գաղթեցին և վերաբնակվեցին Արևելյան Հայաստանում¹⁰⁵։ Իհարկե, այդ գաղթերը ձեռնտու էին և ուսաց կառավարությանը, որը ցանկանում էր ստվարացնել ուսական կայսրությանն անցած տարածքների հայ աշխատավոր բնակչության թիվը։ Ներգաղթը կաղմակերպելու համար 1830 թ. հունվարի 28-ին թիֆլիսում հիմնվում է գաղթականական կոմիտե Զավիյելսկու նախագահությամբ¹⁰⁶։

Գաղթականներին վերաբնակեցնելու հարցում ուսական իշխանությունները խստորեն հետևում էին նախօրոք նախանշված վայրում բնակեցնելու խնդրին։ Այդ հարցում կարևոր էր ուսական իշխանությունների շահագրգռությունը, որոնք ցանկանում էին գրավված հողերը բնակեցնել քրիստոնյա հայերով¹⁰⁷։

Այսպիսով, քննարկելով XIX դ. առաջին 30-ամյակին Լոռվա տարածաշրջանի ժողովրդագրական իրավիճակի հիմնախնդիրը՝ կարելի է հանգել եզրակացության, որ գաղթերի արդյունքում որոշակիորեն փոխվեց տարածաշրջանի որոշ բնակավայրերի ազգային կազմը։ Պայմանավորված Անդրկովկասի աստիճանական միացման գործընթացով, արևելահայ և արևմտահայ ստվար զանգվածներ՝ անձի ու գույքի ապահովություն ձեռք բերելու ակնկալությամբ, ինքնակամ արտագաղթում էին ուսական հպատակություն ընդունած տարածքներ՝ այդ թվում՝ Լոռի-Փամբակ։ Ռուսական զինվորական իշխանությունները, առաջնորդվելով երկրամասը իբրև գաղութ, իսկ այնտեղ ապրող ժողովուրդներին որպես հպատակներ ընկալելու միտումներով և նպատակ ունենալով տնտեսապես վերականգնել և վերաբնակեցնել կայսրության նորանվաճ տարածքները, հատկապես նախորդ շրջանում մեծապես տուժած Լոռի-Քորչալուն, հնարավորինս նպաստում էին բնակչության արտագաղթին՝ հաճախ հաշվի չնստելով քրիստոնյա բնակչության կամքի հետ։

¹⁰⁵ Պարսամյան Վ. Ա., Ռուսաստանը և հայ ժողովրդի պատմական ընդհանուր, Ե., 1978, էջ 96։

¹⁰⁶ АКАК, т. 7, док. 822;

¹⁰⁷ Մելքոնյան Ա., Զավախքը 19-րդ դ. և 20-րդ դ. առաջին քառորդին, էջ 185։

Ակնհայտ է, որ ռուսական կառավարությունը իր ծրագրերն իրականացնելու համար հենվում էր առաջին հերթին հայկական աարրի վրա՝ վրացիներին համարելով քաղաքականապես անվստահելի ժողովուրդ, մի բան, որը սակայն, վրաց պատմաբանների ու մամուլի կողմից մեկնաբանվում է որպես ռուսական կառավարության և հայ ազգային ազատագրական գործիչների միջև փոխհամագործակցություն, իբրև թե վերջիններս առաջնորդվում էին որոշակի ծրագրով՝ «մեկ ամբողջական տարածք ստեղծելու նպատակով գաղթավայրեր ընտրել ցրված հայերի համար»¹⁰⁸։ Մինչդեռ հայ հասարակական-քաղաքական գործիչները հասկանում էին, որ Անդրկովկասում հայ ժողովրդի ազատագրման հարցի լուծումը շաղկապված էր Ռուսաստանի արտաքին քաղաքականության հետ, իսկ վերջինս կառուցվում էր միջազգային հարաբերությունների բոլոր հանգամանքների հաշվառումով և պայմանավորված էր առաջին հերթին Ռուսաստանի հեռամետ նպատակների իրականացմամբ։ Ըստ այդմ էլ հայ գործիչները ստիպված էին որոշակիացնել իրենց պահանջները, միահյուսել դրանք Ռուսաստանի արտաքին քաղաքական նպատակների հետ։ Հայտնի է նաև, որ հասառնվելով նոր տարածքներում, ցարական Ռուսաստանը իր կարգերն ու վարչատարածքային բաժանումն էր կատարում այստեղ։

HASMIK AMIRJANYAN
Armenian State Pedagogic University

THE POLICY OF THE RUSSIAN EMPIRE IN LORY IN THE FIRST THREE DECADES OF THE 19th CENTURY

Summary

The Russian imperial government always considered Transcaucasia from point of view of its colonial policy. On the one hand, the Tsarist politicians put national-liberation movements into

¹⁰⁸ Հայ-վրաց գրական, պատմամշակութային հարցերը վրաց մամուլում /1988-1990/, մյութերի ժողովածու, թարգմ. Հրաչյա Բայրամյանի, Ե., 2001, էջ 56:

service of their interests and, on the other hand, carried out administrative divisions without taking into consideration ethnic factor.

After the Russian-Persian wars the Russian government created administrative-economic conditions (serving its own interests) for the peoples of Transcaucasia. Meanwhile, in the course of time the demographic structure of the Armenian population underwent some changes. These changes involved also the territory of the Armenian Lori region.

The settlement in Lori by the Armenians arriving from Western Armenia, Javakhk and Artsakh constituted a part of the Tsarist government's policy. It is obvious that Russia along with military means realized also the demographic policy to reinforce its presence in the Transcaucasian regions. The Tsarist officials aiming at reconstruction and resettlement of the conquered territories greatly applied the immigration policy without taking into consideration the will of the Christian population. It resulted in undesirable demographic changes full of conflict aftereffects. The immigration policy of the Russian Empire concerning the Armenians has been misunderstood and misinterpreted in the Georgian historiography and media.

The Armenian socio-political figures understood that the solution of the liberation movement of the Armenian people was connected with the foreign policy of the Russian Empire which, in its turn, was interrelated with the latter's interests and their realization in every given geopolitical situation. Consequently the Armenian socio-political figures had to adapt their demands to the aims of the foreign policy of the Russian Empire.

It is well known that the Russian Empire established its governing and administrative divisions in the new conquered territories which enabled the Tsarist government to conduct a flexible policy from point of view of facilitating the colonial governance. One of the methods of such policy was firing of national conflicts which had disastrous consequences for the Armenian population.